

Északi hanti: nyelvjárási kontinuum vagy nyelvjárás csoportok?

SIPOS Mária

Bevezetés

A hanti nyelvjárások mai képe sok érdekes megfigyelésre ad alkalmat. Noha az oroszra való áttérés kétségtelenül a legfontosabb – ha nem is minden csoportban egyforma ütemű – tendencia, emellett megfigyelhető a 20. század eleji-közepi állapotokhoz képest a nyelvjárási jellemzők keveredése is. A településtörténettől kezdve egészen a presztízsvizonyokig számos oka van annak, hogy számos mai beszélő nyelvhasználatában az ismert nyelvjárási vonások vegyülése figyelhető meg. A kép értelmezéséhez azonban pontosan kell látnunk az eredetinek tekinthető nyelvjárási jellemzők térképét – ha nem is azt feltételezzük, hogy volt valaha egy mozdulatlan állapot, de a 20. század közepe előtti helyzet, amikor még az ipartelepítés, a halászó-vadászó népesség központi településekre költöztetése nem szakította el tömegesen az embereket eredeti lakóhelyüktől, jó viszonyítási alapnak tűnik.¹ Kizárólag a korábbi állapottal összevetve lehet megfigyeléseket tenni arról, hogy milyen szinteken tapasztalhatók engedmények / keveredések egy-egy beszélő nyelvváltozatában, illetve mely nyelvi szinteken tud változásokhoz vezetni egy nagyobb presztízssű, esetleg pusztán csak huzamosabb ideig beszélt nyelvjárás. Erre nézve természetesen vannak már megállapítások a dialektológiai szakirodalomban (pl. (Chambers – Trudgill 2005: 97–98). Az északi hanti anyagban erről pl. számos morfológiai szabály körében lehetne tájékozódni.

Jelen áttekintés nyilvánvalóan akkor nyeri el értelmét, amikor a kevert nyelvjárási vonásokat felmutató beszédprodukciók leírására kerül majd sor, de nyelvjárási sajátosságok pusztá összevetése után is többet tudhatunk meg az alábbiakról:

---

¹ „A kis falvakat az 50-es években mesterséges nagyközségekbe telepítették. Azóta a nyelvállapot annyira összekeveredett, hogy hosszasan kell keresgélni az idősebbek közt a régi falu tájszólását még viszonylag tisztán beszélőket. Szerencsére van néhány évről, amelyik a 40-es években már iskolázva volt, de még beletanult a tájszólásába, vagy később született, de a faluja tovább maradt érintetlen” (Schmidt 2005a: 93).

- a) Az Ob mellékfolyói közül a Szinja mentén beszélt nyelvjárás milyen, csak rá jellemző vonásokkal rendelkezik? – Elhelyezkedésük miatt a mellékfolyók mentén beszélt változatok körében számos, másutt nem tapasztalható egyedi vonás alakulhat ki, amint ez a Kazim folyó mentén is tapasztalható volt (Sipos 2012).²
- b) A tegi nyelvjárásról – amelyet átmenetinek is lehet tartani, de sok tulajdonsága a Kazim torkolati dialektusokhoz köti – gondoltakat módosítja-e, ha északibb változatokkal is összevetjük?³
- c) Az Ob folyó alsó szakaszán beszélt hanti nyelvjárások esetében mennyiben figyelhető meg az ilyen geolingvisztikai adottságok esetében várható nyelvjárási folytonosság, illetve milyen nyelvi területeken mutatkoznak meg a szomszédos alnyelvjárások közötti eltérések.

Az északi hanti nyelvjárások hasonlósága és különbözősége

A hanti nyelvjárások eltéréseiről eléggé egyöntetűen szoktak nyilatkozni az osztjakológiai munkák: szinte felesleges elismételni, hogy három nagy nyelvjárás(csoport) van (keleti, déli, északi); köztük könnyen listázhatók az eltérések (pl. esetszám, időjelek stb.); a három nagy nyelvjárás csoporton belül azonban nincsenek nagy különbségek; közöttük átmeneti nyelvjárások vannak (pl. Honti 1984: 13–14); a nyelvjárás csoportok elhatárolását elsősorban a morfológiában fellelhető különbségek alkotják (Rédei 1965: 4) – bár Honti a többi nyelvi szintet is említi e tekintetben (Honti 1988: 174). A kazimi és a legészakibb obdorszki között beszélt nyelvjárások alig különböznek egymástól (Honti 1988: 174). Nem egységes a szakirodalomban, hogy e nyelv-

² A felső és középső kazimi az alábbiakban tér el az Ob menti nyelvjárásoktól (illetve részben egymástól): (1) a CxLoc tőhöz való kapcsolódásának módja; (2) nazális + szibiláns kapcsolat egyszerűsödése, ha a rákövetkező szó magánhangzó kezdetű; (3) a szibilánsra végződő ige-tövek speciális infinitívusa; (4) *š* és *ś* tövű ige-kben e szibilánsok *t*-vé és *t'*-vé változása $\wedge$ előtt; (5) a személyes névmások *t*-accusatívusa. (Sipos 2012: 188–190).

³ A kazimi változatok sajátosságait a korábbiakban összegeztem (Sipos 2012), rámutatva egyebek között arra, hogy e változatok több tekintetben különböznek egymástól is, illetve hogy amennyiben a torkolati falvak nyelvjárásait kaziminak tartjuk, akkor a tegit is helyesebb ide sorolni, mint a berjzovi és suriskári irány felé átmenetinek tartani. A Kazim folyó felső és középső folyása mentén beszélt változatok a legteljesebb mértékben igazolják azt a dialektológiai megfigyelést, hogy a (viszonylagosan) peremhelyzetben levő, a többi változattal kevesebb kapcsolatot tartó nyelvjárás számos, a centrális helyzetűektől eltérő vonást mutatnak fel – akár innovációk, akár megőrzött régiségek okán.

járásokat összefoglalólag berjozovinak nevezik-e (pl. Honti 1988: 173), vagy kettéosztják berjozovira és suriskárra (Schmidt – Pjatnyikova 2006: 9). Fontos kiemelni azt az egyébként ismert tényt, hogy a különbségek általában kicsinyek, ritkán változtatnak lényegesen az ide tartozó változatok hangzásán, morfológiai arculatán vagy szintaktikai jellemzőin.

Noha a látszat a rengeteg gyűjtőpont és gyűjtési alkalom miatt félrevezető lehet, az osztjakológiai gyűjtések általában nem nyelvjárástani céllal és módszerességgel történtek, sokkal inkább nyelvtörténeti érdeklődésből, valamint folklórral, néprajzzal összefüggésben. A nem változók szisztematikus vizsgálata vezette a gyűjtéseket, ha később az egyes nyelvjárások teljességre törekvő leírásai ellensúlyozzák is valamelyest ezt a hiányt. Nem jellemzőek a nyelvjárási eltérések ábrázolását célzó, ún. display-feldolgozások sem.

Jelen írásban a nagy változások korát megelőző, és lényegileg azonos elvek szerint leírt, latin betűs átírásban közölt gyűjtések jellemzőit tekintem át a Kazim torkolati nyelvjárásoktól a muzsiig.

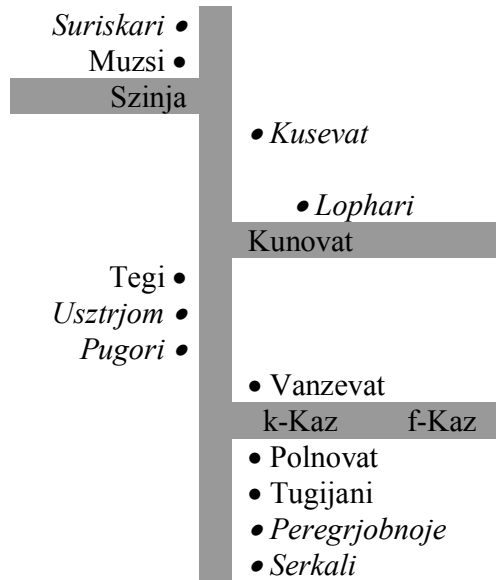
A nyelvjárási jellemzők tárgyalása a bekezdés végén felsorolt szövegek alapján történik. A szövegek mennyisége a vanzevati és a kunovati nyelvjárás esetében elmarad a kívánatostól, de mind olyan kötetből származik, amelyet vagy Schmidt Éva (is) szerkesztett, vagy az ő szövegjegyzési és -kiadási elvei szerint jelentettek meg, és minden valószínűség szerint az adatközlők produkciója is a hagyományos nyelvállapotról ad tájékoztatást.⁴ A muzsi esetében nem a szövegekből, hanem sokkal inkább a chrestomathiában szereplő nyelvleírásból lehet kiindulni. A gyűjtés ideje mintegy 40 évvel korábbi a többi szövegénél, mindössze azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy a muzsi adatközlő kora szerint valószínűleg ma is az ideális informánsok közé tartozna.⁵ A suriskári azért maradt ki végül, mert az elérhető szövegek mennyisége minimális volt. Vanzevati: Jevdokija Jegorovna Moldanova (in: Szlepenkova 2003); kunovati: Marija Andrejevna Muratova (in: Schmidt – Pjatnyikova 2006); színjai: Szofia Onyina (in: Onyina 2009); muzsi (in: Rédei Károly 1965).

---

⁴ „Hasonlóképpen nehéz olyan emberre találni, aki viszonylag tiszta osztjaksággal gondolkodik és fejezi ki magát. Ilyen csak a legidősebbek között akad. Minden új helyen ki szoktam keresni egy olyan mintaszemélyt, akitől igyekszem minél több kötetlen beszélgetést felvenni nem az információtartalom, hanem a tiszta nyelvállapot kedvéért.” (Schmidt 2005a: 93)

⁵ „The grammatical outline – except the formation of nouns and verbs – is based on my own notes made in Leningrad in October 1957. My informant was a nineteen year old college student, Kim Kostin, speaking the Muzhi dialect (Rédei 1965: preface)” – ezek szerint Kim Kosztyin 1938-ban született.

Mivel a korábbiakban tisztázódott a felső- és közép-kazimi változatok viszonya a környező változatokhoz, csak a Kazim-torkolati falvak fognak szerepelni az összegző táblázatokban. Az összehasonlított nyelvváltozatok elhelyezkedését egy vázlatos térkép mutatja be (dőlt betűvel az ezúttal nem tárgyalt gyűjtőpontok jelennek meg):

Az egyes sorokban tárgyalt sajátosságok

A fonémarendszer különbségei

0. a kakuminális *n* és *t* megléte (+/-)⁶

Szilárd⁷ mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése

1. a *t* kiesése likvida / tremuláns után

⁶ E hangok fonéma mivoltáról nehéz biztosat mondani. Rédei muzsi leírásában nem szerepelnek, de elfogadja, hogy a színjaiban vannak ilyen hangok (Rédei 1965: 24). Onyina kétségesnek mondja e két hang meglétét, bár jóval későbbi nyelvallapotról van szó. Ruttkay-Miklián Eszter szóbeli közlése szerint egyes, különösen idősebb férfi színjai beszélők produkciója a hangok fonéma mivoltát támasztja alá. Amennyiben vannak ilyen fonémák, a színjainak eggyel több olyan vonásáról tudunk, amely más változatokra nem jellemző.

⁷ A „szilárd” (Rédei 1965: 29 *stable*) mássalhangzó-kapcsolat elnevezés hagyományos az osztjakológiában. Jelentésével ellentétben azonban nem változatlan hangkapcsolatra utal, mindössze arra, hogy ez a CC a szó tövéhez tartozik, szemben az „alkalmi mássalhangzó-kapcsolattal” (*occasional*; Rédei 1965: 31), amely toldalékolás során áll elő.

2. likvida / tremuláns zöngétlenedése a rákövetkező *t* kiesése után, ill. *s* előtt⁸
3. nazális + C egyszerűsödése szótagvégen vagy abszolút szóvégen a nazális kiesésével (+/-)⁹

Alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése

4. a nazális változása: azonos helyen képzett zárhanggá válik *s* előtt

A fonémák rendszerét nem érintő, inkább fonetikai, illetve megterheltségbeli különbségek

5. az *u ~ ρ* hang előtti *w*- megléte (+/-)
6. az ósosztják *γ hang folytatója illabiális palatális után (Honti 1999: 74–76): *j / w*
7. a spirantikus *l* megléte
8. *u ~ ρ* megfelelés

Egyéb¹⁰

9. a 'nál /-nél' jelentésű névutó *a-* vagy *i-* tövű
10. a 'tól/-től' jelentésű névutó

		Muzsi	Syn	Kun	Tegi	Vanz	Poln	Tug	
0	kakum <i>ŋ t</i> van								nincs
1	<i>t > 0 / likv #</i>	n.a.							nincs
2	likv trem vált <i>s</i> előtt								nincs
3	<i>nt / mp / ŋ</i> denaz								nincs
4	<i>n > t, m > p, ŋ > k / _ s</i>								nincs
5	<i>u-</i> szókezdet								<i>wu- / wρ-</i>
6	<i>j</i>				<i>j / w</i>				<i>w</i>
7	nem spir <i>l</i>								spir <i>λ</i>
8	<i>u</i>								<i>ρ</i>
9	Postp <i>χősa</i>								<i>χősí</i>
10	Postp <i>elti</i>				<i>+ / -</i>				<i>ewəλt</i>

1. táblázat: néhány északi hanti faluban beszélt nyelvváltozat sajátosságai

⁸ Ez természetesen nem CC-egyszerűsödés, de az első oszlopban tárgyalt folyamat voltaképpen megteremti a környezetet a másoknak.

⁹ A mínusz jel egyszersmind azt is jelenti, hogy az egyszerűsödés a nem nazális elem törlődése révén áll elő.

¹⁰ Noha a lexikon különbségeit – átláthatatlansága és manipulálhatósága miatt – nem vonom be az eltérések leltárába, két esetben azért teszek kivételt, mert gyakran előforduló névutókról van szó. Nagy súlyuk azonban nem lesz a következtetések levonásakor.

A táblázathoz: 1. sor: a muzsiból erre nincs adat; 3–4. sor: a szövegek, ill. a kötet bevezetőjének tanúsága szerint ezek a jelenségek/változások részben megtalálhatók a kunovati adatözlő szövegeiben; 6. sor: a tegiben a *j* és *w* képviselőt egyaránt előfordul; 10. sor: a tegiben mindkét névutó előfordul, igaz, olyan szövegben, amelyről az adatközlő maga is mondta, hogy északibb vidékről származik.

a) A táblázat tanúsága szerint a színjai nyelvjárás is felmutat három olyan vonást, amely a tőle délre található változatoktól elkülöníti, bár a három közül az elsőt bizonytalannak tekintjük. Olyan sajátság tehát egyelőre nem akadt, amely kizárólag a színjaira lenne jellemző. Ennek egyik oka az, hogy a Szinja mellett élő lakosság kapcsolatai rendszeresebbek az Ob mentén élő szomszédos hanti nyelvű csoportokkal.¹¹

b) A tegi nyelvjárást az újabban felvett vonások is inkább a torkolati kazimihoz tartozónak mutatják. A színjai-muzsi sajátságok inkább a kunovati változatok környékén kezdődnek, amint Schmidt – Pjatnyikova 2006 bevezetőjéből is kiderül (11). A 6. oszlopban tárgyalt sajátság ellenőrizendő, mert az adatközlő elmondása szerint északról származó énekes mesét mondott, tökéletesen tudatában volt, hogy másik nyelvjárási változatról van szó, olyanmódon, hogy még a szókészleti eltérésekre is felhívta a figyelmet, tehát más jellemzők is keveredhettek (Schmidt – Pjatnyikova 2006: 82).

c) Ami a nyelvjárási folytonosságot illeti, a rendelkezésre álló adatok szerint a sajátságok nem fokozatosan változnak. A változatok áttekintésének izgalmas pontja a Kunovat folyó, ahol nem vegyes, hanem az északias és a délies közötti átmenetet képező jelenségek (vö. Chambers – Trudgill 2005: 110; mixed and fudged lects) tapasztalhatók, például a 3. és a 4. oszlopban ábrázolt vonások esetében. Ezért e cellák árnyékolása is az átmenetiséget mutatja az északias világosabb és a délies sötétebb árnyalatok között.

Összegzés

A fentiekben a Kazim torkolatiaktól a Szinja-torkolat környéki muzsi nyelvjárásig tekintetem át az arra alkalmas források alapján azokat a vonásokat, amelyek az adott szakaszon különböznek. Természetesen minden megállapítás érvényét korlátozza, hogy csekély számú adatközlő produkciója, illetve nem tekintélyes szövegmenntiségek feldolgozásának eredménye.

¹¹ „A színjai hantik gazdálkodását a halászat és a réntartás ciklikussága határozza meg. A lakosság túlnyomó része a jégzajlás után, nyár elején leköltözik az obi halásztelepekre, ahol nyár végéig, ősz elejéig halászik. Ezután visszaköltöznek a Szinja mentén található falvakba, ahol ősszel gyűjtögetéssel, szénakaszálással, vadászattal készülnek a télre.” (Ruttikay-Miklián 2012: 16).

A vizsgált vonások általában nem váltanak ki nagy figyelmet, mert a morfológiát és a szintaxist nem érintik, de a különböző nyelvi vonások eloszlásáról és terjedéséről sokat elárulhatnak, vagyis dialektológiai szempontból van jelentőségük.

Nagy eltérés mutatkozott a Kazim és a Szinja folyó között: míg a Kazim felsőbb szakaszainak alyelvjárásai nagyban különböztek még a torkolatiaktól (és részben egymástól) is, ez a Szinja mentén nem tapasztalható. Magyarázatul földrajzi tényezők (pl. a folyók eltérő hossza) és az adott változatot beszélő emberek életmódja, gazdálkodási szokásai szolgálnak – vagyis az, hogy mennyi lehetőség van rendszeres érintkezésre. A tegi nyelvjárás több nyelvi jellemző áttekintése után sem átmenetinek tűnik a kazimi és a suriskári nyelvjárások között. Sokkal inkább érdemes lenne e tekintetben a Kunovat folyó menti, átmeneti vonásokat felmutató változatokat megvizsgálni – ezek korábban nem voltak ismertek az osztjakológiában.¹² Természetesen ahhoz jóval több település hagyományos nyelvjárását kellene feldolgozni arra alkalmas szövegek vagy nyelvleírások alapján, hogy pontosabb képet kaphassunk, és az átmenetek is adatolhatók legyenek. Szerencsés esetben a táblázat további sorokkal (gyűjtőpontokkal) bővíthet, ami azért fontos, mert nagyobb kontextusba kerülve ártértékelődhetnek a korábbi megállapítások is – erre a tegi a legjobb példa: ha csak a két környező változattal hasonlítjuk össze, egészen más eredményre jutunk.

Amint pedig arra a kunovati példa figyelmeztet: a későbbiekben felbukkanó különféle mintázatokat ábrázolni képes megoldást is meg kell találni.

Irodalom

- Chambers, J. K. – Trudgill, P. 2005: *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1988: *Die obugrischen Sprachen – Die ostjakische Sprache*. In: Denis Sinor (ed.), *The Uralic languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – Kobenhavn – Köln. 172–196.

---

¹² „Kunovat folyó, az 1994. évi néprajzi és folklór felmérés pótgyűjtései, különösen a településtörténet, archaikus világnézet témakörben. Nyelvészeti tanulmányként elkészült a kunovati tájszólás eddigi első részletes leírása, s egyetemi oktatását célzó videokurzusának felvétele” (Schmidt 2005b: 99).

- Honti László 1999: Az obi-ugor konzonantizmus története. *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 9. Szeged.
- Onyina, Szofia 2009: Szinjai hanti társalgási szótár. Budapesti Finnugor Füzetek. Budapest.
- Rédei, Károly 1965: Northern Ostyak Chrestomaty. Ural and Altaic Series, Vol. 47. Indiana University, Bloomington. Mouton & Co., The Hague.
- Ruttay-Miklián Eszter 2012: Testi-lelki rokonság. A szinjai hantik rokonsági csoportjai. MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. Budapest – Pécs.
- Schmidt Éva 2005a: Jelentés a belojarszkiji Északi-osztják Folklórarchívum 1995. évi munkájáról. In: Sipos Mária (szerk.), *Jelentések Szibériából*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 81–98.
- Schmidt Éva 2005b: Munkabeszámoló az 1995-ös évről. In: Sipos Mária (szerk.), *Jelentések Szibériából*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 99–102.
- Schmidt, Éva – Pjatnyikova, T. R. 2006: Арӧн моньщӧт. Песни-сказки. Издательство Томского университета, Томск.
- Sipos Mária 2012: A kazimi hanti nyelvjárás változatairól. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 181–192.
- Szlepenkova R. K. 2003: Арӧм-моньщӧм ел ки мӧнл... Если моя песня-сказка дальше пойдёт... Фольклорное творчество Евдокии Егоровны Молдановой из деревни Ванзеват. Ханты-Мансийск. Групп Полиграфист.

*

Northern Khanty: dialect continuum?

In the above paper the author makes a list of characteristics of the northern Khanty dialects situated between Muzhi and the mouth of River Kazym. The overview concentrates on a. the degree of differences of the tributary dialects Kazym and Synja; b. the status of the Tegi dialect; c. the patterns of isoglosses in the dialect groups Kazym and Shurishkary. As far as the survey is concerned, it is intended to serve as a base for future investigations focusing on the present day speech productions, which often show mixed dialect characteristics compared to the traditional descriptions of the northern Khanty dialects.

MÁRIA SIPOS